

UDC 94:351.751.5:070.18(477) «1920/1990»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.19

Юрій ЛЕВЧЕНКО

кандидат історичних наук, завідувач інформаційно-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Україна, м. Київ, вул. Пирогова, 9, 01601 (hjci@i.ua)

Yurii LEVCHENKO

PhD hab. (history), Head of the Information and Bibliography partition Scientific Library of the National Dragomanov Pedagogical University, Ukraine, Kiev, st. Pirogov, 9, postal code 01601 (hjci@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6431-7275>**КНИЖКОВИЙ СПЕЦФОНД ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ**

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити книжковий спецфонд як унікальне історичне явище в бібліотечній галузі, що виникло на основі радянської цензурної політики. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, науковості, хронології, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу та узагальнення. Методи історизму та об'єктивності незалежно від стереотипів та суспільно-політичних суджень, дозволили максимально достовірно дослідити причини виникнення спецфондів у бібліотеках УРСР, методику їх поповнення та умови функціонування. Хронологічний метод дав змогу розкрити у часовій послідовності (із середини 20-х рр. ХХ ст. до 1990 р.) виявити етапи поповнення спецфондів забороненою з політичних мотивів літературою. **Наукова новизна** полягає у створенні та ґрунтовному розкритті періодизації функціонування спецфондів, відповідно до внутрішньополітичних змін в СРСР. Вона складає сім періодів: 1) 20-ті рр. ХХ ст. початковий період виникнення спецфондів у РСФРР та їх поширення в Україні (УСРР); 2) 30-ті – початок 40-х рр. ХХ ст. – розширення мережі спецфондів у бібліотеках та створення умов їх функціонування; 3) 1941–1944 рр. існування спецфондів у роки нацистської окупації; 4) друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст. період повоєнних сталінських репресій; 5) друга половина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст. час «поміркованого» функціонування за «хрущовської відлиги»; 6) друга половина 60-х – середина 80-х рр. ХХ ст. – період «застою»; 7) 1987–1990 рр. завершальний період за «перебудови» та політики «гласності». **Висновки.** Спецфонд – це унікальне історичне явище, що виникло в умовах радянської тоталітарної системи державного управління й було проявом цензурної політики у межах бібліотечної галузі. Вони утворювались, як таємні відділи бібліотек, де зберігалась література, що була заборонена для вільного поширення в СРСР (УРСР – як його складової) з ідеологічних та політичних мотивів. Сюди потрапляли: видання противників більшовицького режиму; література, яка суперечила комуністичному будівництву; праці сталінських «ворогів народу»; видання з «політичними дефектами»; офіційно заборонені органами цензури видання; емігрантські та іноземні видання, зміст яких суперечив офіційним установкам радянської влади. Зважаючи на унікальність спецфондівської літератури, відділи спецфондів мали унікальний статус у бібліотеці: їх фонд зберігався в закритих приміщеннях; особовий склад працівників формувався з представників Комуністичної партії та радянських «функціонерів»; відділ співпрацював із органами державної безпеки; доступ до видань спецфонду був обмежений – переважно для науковців за спеціальним клопотанням.

Ключові слова: спецфонд, історичне явище, цензура, заборонена література.

BOOKS SPECIAL FUND AS A HISTORICAL PHENOMENON

Summary. *The purpose of the research* of the study is to unveil the book special fund as a unique historical phenomenon in the library industry that emerged on the basis of Soviet censorship policy. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity, scientificity, chronology, as well as the use of common scientific methods of analysis, synthesis and generalization. Methods of historicism and objectivity, irrespective of stereotypes and socio-political judgments, made it possible to investigate as accurately as possible the causes of the emergence of special funds in libraries of the Ukrainian SSR, the methods of their replenishment and the conditions of functioning. The chronological method made it possible to reveal in a time sequence (from the mid-1920s to 1990) the stages of replenishment of special funds forbidden by political motives for literature. **The scientific novelty** is the creation and thorough disclosure of the periodization of the

operation of special funds, in accordance with internal political changes in the USSR. It consists of seven periods: 1) 20-ies of the twentieth century the initial period of emergence of special funds in the RSFSR and their distribution in Ukraine (Ukrainian SSR); 2) 30's – beginning of 40's of XX century expanding the network of special funds in libraries and creating conditions for their functioning; 3) 1941–1944 existence of special funds during the Nazi occupation; 4) the second half of the 1940s – the beginning of the 1950s the period of post-war Stalinist repression; 5) the second half of the 50's – the beginning of the 60's of the XX century the period of «moderate» functioning under the «Khrushchev thaw»; 6) the second half of the 60's – mid 80's of the XX century «stagnation» period; 7) 1987–1990 is the final period for «perestroika» and «publicity» policies. Conclusions. The special fund is a unique historical phenomenon that emerged in the context of the Soviet totalitarian system of public administration and was a manifestation of censorship policy within the library industry. They were formed as secret departments of libraries, which kept the literature, which was forbidden for free distribution in the USSR (the Ukrainian SSR – as its component) for ideological and political reasons. These include: the publication of opponents of the Bolshevik regime; literature that contradicted communist construction; the works of Stalin's «enemies of the people»; publications with «political defects»; officially banned by censorship by the publication; emigrant and foreign editions, the content of which contradicted the official installations of the Soviet authorities. Due to the uniqueness of the special fund literature, the special fund departments had a unique status in the library: their stock was closed indoors; the personnel of the workers were formed from representatives of the Communist Party and Soviet «functionaries»; the department cooperated with national security agencies; access to the special fund's publications was restricted – mainly to scholars on special request.

Key words: «spetsfond» (special fund), historical phenomenon, censorship, banned literature.

Постановка проблеми. Впродовж 1921–1991 рр. Україна перебувала у складі СРСР, стільки ж діяла жорстка цензурна політика, що передбачала недопущення поширення «шкідливих» і «небажаних» ідей, шляхом контролю за розповсюдженням інформації. Централізовано й систематично вона почала здійснюватися після створення 1922 р. Головліту. У цей час при бібліотеках починають створюватися відділи спеціального зберігання (спецфонди), у яких закривалися видання, що суперечили офіційній ідеології. У радянський період префікс «спец» (від – слова «спеціальний») мав особливе значення чогось інакшого, утаємниченого, недоступного та забороненого, що звичай було прямо або опосередковано пов'язаного із органами державної безпеки. Починаючи з 20-х років ХХ ст., у бібліотеках СРСР проводилися масові чистки книжкових фондів від «застарілих» та «ідеологічно-шкідливих» видань котрі, об'єднувалися в окремих недоступний для читачів фонд, який для виокремлення від загального отримав префікс «спец». Таким чином, у бібліотечній, цензурній, а згодом історичній галузях виник новий термін – спецфонд.

Метою статті є дослідити спецфонд як унікальне історичне явище бібліотечної галузі, яке виникло на основі радянської цензурної політики. Реалізація мети передбачає: 1) розкрити періодизацію функціонування спецфондів в Україні (Українській РСР); 2) висвітлити причини їх виникнення, методіку формування і поповнення, а також умови функціонування.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Перші розвідки про спецхрани з'явилися ще у СРСР в період «перебудови» – це праці А. Шикмана (Shikman, 1988, р. 3–12), С. Білокія (Bilokin, 1990, р. 69–76), С. Джимбінова (Dzhimbinov, 1990, р. 243–254). У Російській Федерації дослідженню бібліотечних спецхранів присвячені ґрунтовні праці К. Лютової (Lyutova, 1999), М. Зеленова (Zelenov, 2000, р. 129–141), Н. Махотіної (Makhotina, 2008, р. 29–34), Б. Ємельянова (Yemelyanov, 2015, р. 188–195) та К. Шарапової (Sharapova, 2018, р. 25–29). В історії України книжкові «спецхрани» згадують в межах радянської цензурної політики В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький (Danylenko, 1991, р. 178–179), В. Баран (Baran, 1996, р. 252–265), В. Очеретянко (Ocheretianko, 2000, р. 43–44), Ю. Шаповал (Sharoval, 2001, р. 162), О. Федотова (Fedotova, 2009, р. 126–136), Т. Стоян (Stoian, 2010, р. 231–232), С. Білокінь (Bilokin, 2017 р. 123–126) та ін. Окремі згадки про спецфонди

містяться в працях, присвячених історії бібліотек України (Dubrovina, 1998, p. 168–200; Bur'ian, 2004, p. 102–104; Napchenko, 2006, p. 59–60; Yerofieieva, 2007, p. 6; Dubrovina, 2009, p. 144–145; Karakoz, 2017, p. 80–83). Частина наукових праць з проблематики спецфондів стосується на розкриття історії їх функціонування в окремих бібліотеках – О. Федотової (Книжкова палата України) (Fedotova, 2000, p. 26–29 ; Fedotova, 2002, p. 28–29), Т. Боряк (Державна наукова архівна бібліотека м. Києва) (Boriak, 2009, p. 14–19), Л. Кусий (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника) (Kusyi, 2015), Н. Борисенко (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка) (Borysenko, 2018, p. 48–54), Т. Каросєва (Вінницька окружна бібліотека ім. К. А. Тімірязєва) (Karoieva, 2017). Окремо варто згадати праці Є. Сипко (Syрко, 2002, p. 44–45), О. Устіннікової (Ustinnikova, 2002, p. 33–34), Л. Дояр (Doiar, 2018, p. 49–52) створені на основі літератури, що раніше зберігалась у спецфондах. На завершення історіографічного огляду слід вказати, що вже існують бібліографічні покажчики, укладені на основі спецфондів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (1993) та Книжкової палати України (2003).

Виклад основного матеріалу. Відділ спеціального зберігання, закритий фонд, спецфонд, спецхран – синонімічні назви історичного явища в Радянському Союзі, безпосередньо пов'язаного з цензурною політикою та бібліотечною справою. У спецфондах через органи цензури систематично та цілеспрямовано закривалась література, що не відповідала офіційно-ідеологічним установкам правлячої Комуністичної партії. У перші роки існування радянської влади в Росії (РСФРР) до спецфондів потрапляла «політична література» противників більшовицького режиму, з утвердженням влади більшовиків та утворенням СРСР – література, яка суперечила комуністичному будівництву. Від 30-х до кінця 80-х рр. XX ст. – література, видана в СРСР, що входила у «Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної сітки» та подібні проскрипційні списки, а також особливі вказівки державних органів. Автоматично до спецфондів потрапляли зарубіжні та емігрантські видання: книги, журнали, газети, адже вони містили «буржуазні фальсифікації» та «шкідливу» інформацію.

Прототипи спецфондів почали виникати в РСФРР під час революції та громадянської війни 1917–1922 рр. Це були окремі таємні відділи при бібліотеках та архівах, що зберігали інформацію, доступну лише для представників вищих партійних та державних органів – Ради Народних Комісарів (далі – РНК), Всеросійської надзвичайної комісії та ЦК РКП(б). З 1921 до 1923 р. у РСФРР офіційно створено перші три «спецхрани» в Російській центральній книжковій палаті (Москва), бібліотеці Рум'янцевського музею (Москва) та Петроградській Публічній бібліотеці (Петроград (Санкт-Петербург)) (Zelenov, 2000, p. 132; Makhotina, 2008, p. 261; Makhotina, 2014, p. 21). В Україні спецфонди виникають після утвердження радянської влади у середині 20-х рр.

Загалом, періодизація функціонування спецфондів в Україні можна поділити на сім взаємопов'язаних періодів. Вони відповідають внутрішньополітичним змінам у СРСР та вирізняються тематикою літератури, що надходила до них (Fedotova, 2004, p. 91; Bilokin, 2009, p. 35).

У перший період (20-ті рр. XX ст.) спецфонди виникають, як місце схову та концентрації «незручної» для більшовицької влади літератури. У політичному вимірі це час становлення радянської влади в Україні та її радянізація. Тоді ж виникають органи політичної цензури («Головліт» – Головне управління у справах літератури та видавництва при Народному комісаріаті просвіти РРФСР (1922 р.) та Центральне управління у справах друку при Народному комісаріаті освіти УСРР (1922 р.), що у 1925 р. перетворилося на «Укрголовліт» – Головне управління в справах літератури та видавництва УСРР), до сфери діяльності яких входив контроль за творами друку. Перший відповідав за контроль над виданою літературою, а другий – здійснював

цензурний нагляд за літературою, що мала вийти. Разом з Головлітом, цензурною політикою займались державно-партійні органи (Державне політичне управління, Народний комісаріат освіти), які своїми наказами, інструкціями та директивами щодо вилучення «шкідливої» літератури («Інструкції по перегляду книжкового складу бібліотек» (1923), «Звернення до всіх бібліотек про відокремлення й опечатування книг «контрреволюційного та релігійного характеру» (1924), Інструкція НКО «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку (1925)») сприяли утворенню спецфондів при найбільших бібліотеках Української СРР (Sharoval, 2001, p. 163–164; Fedotova, 2000, p. 24; Dubrovina, 2009, p. 144; Fedotova, 2017, p. 29–30; Borysenko, 2018, p. 49).

У цей час до спецфондів потрапляла: література, видана в царський період; білогвардійська та білоемігрантська література; релігійна література; література «контрреволюційних» урядів України періоду революції – Центральної Ради, Української Народної Республіки, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії, «Петлюрівщини», «Махновщини», Отаманщини; агітаційна література «контрреволюційних» партій і течій (меншовиків, кадетів, есерів); філософська, психологічна, етична, окультна, магічна, популярна, еротична, порнографічна, економічна, історична, антисемітська, шовіністична, педагогічна, природознавча, дитяча література та белетристика, що за змістом суперечить завданням соціалістичного будівництва; радянська «ідейно і політично невитримана» література (Danulyenko, 1991, p. 178; Syrko, 2002, p. 44; Ustinnikova, 2002, p. 34 ; Karakoz, 2017, p. 74; Doiar, 2018, p. 50–51).

Другий період (30-ті – початок 40-х рр. ХХ ст.) припадає на час сталінських репресій в СРСР – політичні читки в ВКП(б), боротьба з куркульством, депортації селян у Сибір, Голодомор-Геноцид 1932–1933 рр., створення системи ГУТАБ, боротьба проти «ворогів народу», «націоналістів», «шкідників» тощо. Відповідно, інформація про репресованих осіб та «незручні» для більшовицької влади події почала закриватись у спецфондах, що стали виникати масово в бібліотеках загальносоюзного, республіканського та обласного значень. Так, 25 жовтня 1938 р. видано спільний наказ керівників РНК СРСР та Головліту про організацію спеціальних фондів у бібліотеках, за яким вони створювались при: бібліотеках загальносоюзного значення, центральних республіканських і автономних бібліотеках, республіканських книжкових палатах, обласних бібліотеках, бібліотеках міст крайового та союзного підпорядкування. До наказу додавалась інструкція про порядок обліку, зберігання та користування спецфондівською літературою. У цей час, Головліт стає основним цензурним органом, зокрема, до його функцій входили: конфіскація видань, що не підлягають поширенню, та складання списків заборонених до поширення книжок. У цей період виникає основний метод вилучення «небажаної» літератури – «проскрипційні списки» Головліту двох видів: «Зведені списки літератури, що підлягають вилученню, з продажу, бібліотек та навчальних закладів» та «Списки осіб, твори яких підлягають конфіскації». У бібліотеках з'являються перші інструкції та правила щодо роботи зі спецфондами: «Правила як опрацьовувати, перераховувати та видавати ідеологічно шкідливу літературу» (1931), Інструкція з вилучення літератури та карток із загального каталогу (1933). Усе це сприяло поділу бібліотечних фондів на дві частини – відкриту (загальнодоступну) для читачів та закриту – спецфонд (Goryaeva, 1997, p. 492–493; Fedotova, 1999, p. 29; Sharoval, 2001, p. 172–173; Fedotova, 2009, p. 140; Kusi, 2015, p. 17; Bilokin, 2017, p. 117–118).

У цей час до спецфондів потрапляли: праці колишніх керівників жовтневого перевороту, що програли боротьбу за владу в СРСР Сталіну та перетворились на «ворогів народу» – Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменева, М. Бухаріна, О. Рикова,

К. Радека, Х. Раковського та ін.; праці про вищевказаних осіб та публікації де згадуються їх імена або згадуються цитати з їх творів; праці представників «розстріляного відродження» – В. Підмогильного, В. Поліщука, М. Вороного, М. Куліша, М. Хвильового, Є. Плужника, М. Зерова та ін.; праці репресованих осіб за сфабрикованими за справами «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації» тощо; переклади праць В. Леніна українською мовою, що були здійснені «ворогами народу» (Bilokin, 1990, p. 71–72; Danylenko, 1991, p. 178–179; Karakoz, 2017, p. 98–101).

У 1939–1940 рр. в новоприєднаних до УРСР областях при великих бібліотеках також почали виникати спецфонди, куди збирались офіційно заборонена література за списками Головліту СРСР та УРСР, а також «шкідлива» для радянського режиму україномовна книжкова продукція – белетристика, публіцистика, художня, церковно-релігійна, наукова та історична література, що виходила від 1917 до кінця 30-х рр. (Shyliuk, 2013, p. 144; Kusi, 2015, p. 17–19).

Третій період (1941–1944 рр.) відповідає періоду окупації України під час німецько-радянської війни. Це особливий час коли спецфонди зазнали найбільших руйнувань – знищувались співробітниками бібліотек, як «небезпечна» література під час відступу радянських військ та вивозились спеціальними нацистськими «культурними» організаціями (здійснювали вивчення комунізму з ідеологічною метою) Зондеркомандою «Кюнсберг» та «Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга» до Третього рейху (Onyshchenko, 2004, p. 22; Borysenko, 2018, p. 51). Це властиво територіям, що увійшли до Рейхскомісаріату «Україна» та Зони військової адміністрації. У дистрикті «Галичина» ставлення до спецфондів було іншим. Так, за даними дослідниці спецфонду Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Л. Кусій «під час німецької окупації ЛФБАН ліквідовано, а спецфонд впродовж 25 липня – 15 листопада 1941 р. розформовано» (Kusi, 2015, p. 20). Вилученні видання повернулися назад до бібліотек з яких створено спецфонд – Наукового Товариства імені Шевченка, Осолінеуму, Політехнічного інституту, Центральної педагогічної, міської тощо.

Четвертий (друга половина 40 – початок 50-х рр. ХХ ст.), післявоєнний період, є фактичним продовженням другого, адже політичні ослаблення, що були здійснені Сталінін під час Другої світової війни, були використані для нової хвилі політичних репресій в СРСР. Відповідно, відновлюють діяльність цензурні органи, продовжуються чистки бібліотечних фондів від «шкідливої» та «застарілої» літератури, Головліт продовжує видавати «проскрипційні списки»: «Списки застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній мережі» та «Списки книг, що мають зберігатися у спецфондах бібліотек». У цей період, вперше спецфонди зазнають офіційних перевірок. Про це свідчать акти обстеження спецфондів, що містять інформацію про кількість примірників забороненої літератури, методи вилучення та зберігання літератури у спецфонді, контингент і кількість читачів (Sharoval, 2001, p. 183; Fedotova, 2009, p. 201–202; Bilokin, 2017, p. 122).

У цей час до спецфондів потрапляли: література, видана під час окупації; твори «неблагонадійних» осіб, що співпрацювали з німцями; трофейна іноземна література; «застаріла» радянська література (брошури пропагандистського спрямування та агітаційна література 20–30-х рр.) (Baran, 1996, p. 253; Sharoval, 2001, p. 175; Kusi, 2015, p. 27–28).

П'ятий період (друга половина 50 – початок 60-х рр. ХХ ст.) відповідає періоду часткової лібералізації або «хрущовської відлиги» в СРСР. Розвінчання «культу особи» Сталіна, реформування тоталітарної системи, демократизація політичного та громадського життя внесли особливості в діяльність спецфондів. Перша – повернення із спецфондів до загальних фондів бібліотек книг реабілітованих авторів – жертв

сталінського терору 30-х рр. Друга особливість – встановлення нормативної бази функціонування спецфондів у бібліотеках, що зроблено інструкціями: «Про порядок зберігання та використання в спецфондах бібліотек Радянського Союзу літератури, обмеженої органами цензури для загального користування» (1959 р.), «Про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн» (1959 р.) та «Про порядок зберігання, бібліографування й видачі читачам видань обмеженого розповсюдження» (1962 р.). У подальшому, поповнення спецфондів відбувалось традиційним шляхом: очищенням бібліотечних фондів від застарілої літератури та виданням «проскрипційних» списків («Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР та Головліту УРСР», «Зведений список книг, які підлягають виключенню з бібліотек та книготоргівельної сітки», «Списки осіб, всі твори яких підлягають вилученню») тощо (Baran, 1996, p. 255; Goryaeva, 1997, p. 549; Fedotova, 2009, p. 206–213).

У цей час до спецфондів потрапляли: праці Л. Берії та публікації що були написані про нього в «позитивному світлі»; праці членів «антипартійної групи» – М. Булгаліна, Д. Шепілова, В. Молотова, Г. Меленкова, Л. Кагановича та ін.; праці попередніх років, що містили негативні оцінки щодо державного устрою та керівництва Югославії (з 1963 р. – країна соціалістичного блоку); іноземна література та зарубіжні україномовні видання, що виходили надходили поштою до великих бібліотек та Академії наук УРСР (Bilokin, 2017, p. 123).

Шостий (друга половина 60 – середина 80-х рр. ХХ ст.) відповідає періоду системної політичної та економічної кризи Радянського Союзу, що увійшов в історію під назвою «застій». У цей час відбувається посилення цензури, що була засобом Комуністичної партії Радянського Союзу проти різних форм інакомислення в радянському суспільстві. Відповідно, пристосування спецфондів до нових умов здійснено інструкціями «Про порядок зберігання та використання іноземної літератури» (1981 р.) та «Про порядок зберігання та використання в спецфондах бібліотек вилученої літератури, виданої в СРСР» (1983 р.). Поповнення спецфондів відбувалось, так само, як і в попередні періоди, очищенням фондів бібліотек від політично та ідеологічно небажаної літератури на основі «проскрипційних» списків («Список осіб, всі твори яких підлягають вилученню з бібліотек загального користування та книготоргівельної мережі» та «Зведений список книг, які підлягають виключенню») (Myshanych, 1994, p. 4; Lyutova, 1999).

У цей час до спецфондів потрапляли: іноземні україномовні видання діаспори та еміграції, що надходили поштою із зарубіжних країн – Австралії, Великої Британії, Аргентини, Бразилії, Італії, Канади, США, ФРН, Франції та ін.; явні антирадянські іноземні видання; праці М. Грушевського; праці «шістдесятників»; праці дисидентів (Українська Гельсінська спілка та ін.); праці осіб, які виїхали з Радянського Союзу на постійне місце проживання «за кордон» в Ізраїль або США; іноземні газети і журнали (Dzhimbinov, 1990, p. 244; Myshanych, 1994, p. 4; Kusi, 2015, p. 88).

Останній, сьомий період (1987–1990) припадає на час реформ в СРСР, що були запроваджені М. Горбачовим та увійшли в історію під загальною назвою «перебудова». Він починається з політики гласності (1987 р.), яка полягала у знятті інформаційних табу, ослабленні цензури та свободі інформації. Відповідно, розпочалось повернення зі спецфондів до загальних фондів бібліотек раніше заборонених видань: праць 30-х рр., публікації репресованих у 30–50-х роках осіб, емігрантів 60–80-х років, іноземна література (Myshanych, 1994, p. 4; Yemelyanov, 2015, p. 193).

Впродовж 1987–1989 рр. у спецфондах залишалась: явна антирадянська література; нацистська література (трофейна ІV періоду); література, що розпалює національну ворожнечу; порнографічна література (Dzhimbinov, 1990, p. 245).

Початком кінця спецфондів, можна вважати два накази Головліту кінця 1989 р.: «Вважати такими, що втратили силу, всі накази і списки Головліту СРСР (крім частини 2-ї «Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі» № 104 від 27 грудня 1988 р.) на вилучення, виданої в СРСР літератури (15 листопада) та «перевести всі дореволюційні видання у загальний фонд» (3 грудня). Кінець існування спецфондів настав у 1990 р., що закріплено наказом 10 січня Головліту СРСР про повернення до загальних фондів усіх видань, що були заборонені за списками Головліту, а самі списки стали вважати такими, що втратили силу. 17 січня Головліт УРСР видав наказ про повернення зі спецфондів до загальних фондів бібліотек, усіх видань, що підлягали вилученню за списками і наказами Головліту УРСР. Остаточо спецфонди ліквідовано 9 липня наказом Головного управління з охорони таємниць у пресі СРСР «Про ліквідацію відділів спеціального зберігання» (Lyutova, 1999; Makhotina, 2008, p. 28; Boriak, 2009, p. 17).

Як зазначалось вище, спецфонд був закритою частиною загального фонду бібліотеки, де зберігалась література, заборонена органами цензури. Зазвичай він розміщувався в закритому або важкодоступному місці – спеціальних шафах, підвальних та напівпідвальних приміщеннях бібліотеки, доступ до яких мали тільки працівники відділу (Zelenov, 2000, p. 133; Napchenko, 2006, p. 60; Borysenko, 2018, p. 52). Особовий склад працівників спецфонду формувався з членів Комуністичної партії, Комсомолу (ВЛКСМ), радянських активістів і «функціонерів» (Shikman, 1988, p. 4–5; Bur'ian, 2004, p. 102; Kusyі, 2015, p. 20).

Вилучення книг із загального фонду до спецфонду, відбувалось так: працівники відділу переглядали генеральний каталог бібліотеки та вилучали з нього картки видань, що увійшли до проскрипційних списків Головліту. Згодом такі видання знімалися із полиць та внутрішнім актом бібліотеки передавалися у спецфонд. Якщо книга не входила до списків, але викликала сумніви, то її знімали з полиць відправляли до спецфонду для наскрізного перегляду (виявлення забороненої та шкідливої інформації в тексті) та рецензування, а вже після нього вирішувалось – повернути книгу назад чи відправити до спецфонду. Процес вилучення «шкідливої» літератури не оминули і крайнощі. Так, до спецфондів потрапляли праці однофамільців осіб, які потрапляли до списків осіб, твори яких підлягали вилученню, а також книги, текст яких містив імена та згадки про сталінських «ворогів народу» – Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, М. Бухаріна та ін. у позитивному світлі (Shikman, 1988, p. 5; Dzhimbinov, 1990, p. 244; Blyum, 2000, p. 97; Makhotina, 2008, p. 33; Borysenko, 2018, p. 52).

До спецфондів відбирались два-три примірники забороненої книги, а решта знищувалась або списувалась із загального фонду в макулатуру (Bilokin, 2017, p. 125). Наприклад, на звернення до Головліту реабілітованого в період «відлиги» письменника М. Талалаєвського відмінити наказ про вилучення його творів, надано відповідь: «Твори М. Талалаєвського вилучено з бібліотечної та книжкової мережі та знищені. Вказані твори наявні лише в деяких спецфондах. Так, що повертати у відкриті фонди фактично нема чого...» (Fedotova, 2009, p. 206). Потраплення книги до спецфонду не гарантувало її збереженості, адже і в них відбувались чистки. Вилученню підлягали: 1) дублети; 2) видання, що не відповідали профілю бібліотеки; 3) видання, що «втратили наукову цінність». Такі книги отримували статус «спецмакулатури» та знищувались. Копії актів про їх знищення передавалися у Головліт (Boriak, 2009, p. 15). Нині збереглися лічені примірники українських видань ХХ ст., що були заборонені в радянський період, у кращому випадку – десятки, а гіршому – одиниці на всю країну.

Окрім «збереження» забороненої літератури, працівники спецвідділів виконували ще одне важливе завдання – боролись із «політичними дефектами» книг. У книгах, що залишались у відкритому доступі: видалялись портрети «ворогів народу»; вирізувались

написані ними передмови, післямови, бібліографії, статті; ретельно затушовувались, вискрібались або заклеювались цитати з їх праць та прізвища. Через те, що така практика стала масовою і призводила до швидкого псування книг, Головліт у 1951 р. був змушений видати спеціальний циркуляр, що заборонив цензорам бібліотек здійснювати будь-які втручання в основний текст книг, залишивши – їм видалення передмов, післямов, окремих статей або частин книги (Shikman, 1988, p. 5; Goryaeva, 1997, p. 527; Blyum, 2000, p. 113–115; Makhotina, 2014, p. 21).

З ідеологічних мотивів спецфондівська література таврувалась як – «шкідлива», «ворожа», «сумнівна», «ідеологічно-шкідлива», «ідеологічно-невитримана» або «антирадянська» (Danylenko, 1991, p. 177; Sharoval, 2001, p. 162). Відповідно, вона не могла бути вільно доступною для широкого кола читачів. При великих наукових бібліотеках (союзного та республіканського значень) існували читальні зали відділу спецфондів. Щоб отримати до них доступ, читачу необхідно було принести на ім'я директора бібліотеки письмове розпорядження або клопотання керівника установи, у якій він працює або навчається. У ньому мало бути вказано посаду читача, конкретну тему роботи/дослідження, термін, впродовж якого йому необхідно користуватись літературою (Kusyі, 2015, p. 140). Щоб замовити книги читач мав знати, які конкретно він шукає, адже картотека спецфонду була призначена для внутрішнього користування (Shikman, 1988, p. 7–8; Bilokin, 2017, p. 126). Тематика замовленої літератури мала відповідати темі, що вказувалась у клопотанні. З отриманою літературою дозволялося працювати тільки в читальному залі, а виносити її або передавати іншим особам заборонялося. Основними відвідувачами цих читальних залів були наукові працівники: доктори і кандидати наук, доценти, молодші наукові співробітники, аспіранти, студенти-дипломники та інженери (Lyutova, 1999; Kusyі, 2015, p. 100–102).

Діяльність спецфондів була пов'язана з органами державної безпеки, до сфери діяльності яких входила підтримка цензурної політики. У 20-х рр. Державне політичне управління УСРР здійснювало контроль підприємств, що видавали та розповсюджували друковані видання (друкарні, книжкові магазини), брало участь в чистках фондів бібліотек, на кордоні здійснювало перегляд літератури, що ввозилась і вивозилась у республіку (Ocheretianko, 2000, p. 16–20; Karakoz, 2017, p. 62–65). З 30-х рр. органи НКВС (пізніше КДБ) передавали Головліту відомості про репресованих осіб та заборонені твори, щоб цензори включили їх до проскрипційних списків. З 50-х рр. Комітет державної безпеки УРСР з метою контрпропаганди та оперативної діяльності здійснював перегляд україномовної літератури, що надходила із закордону поштою (Fedotova, 2009, p. 148, 217). Працівники органів державної безпеки здійснювали нагляд за діяльністю спецфондів, періодично перевіряючи дотримання правил зберігання та видачі літератури, а також тримали на контролі теми читачів. Відповідно до вищевказаного, перші дослідники, що займались вивченням спецфондів, для їх характеристики використовували терміни-поняття: «бібліоцид», «книжковий геноцид», «книжковий ГУЛАГ», «концентраційний табір творів друку» (Dzhimbinov, 1990, p. 243; Fedotova, 1999, p. 29; Blyum, 2000, p. 94; Bilokin, 2017, p. 25). Таке емоційне порівняння пояснюється тим, що спецфонди в СРСР стали однією із форм знищення історичної пам'яті про ідейно та політично небажаних осіб і «незручні» події для тодішньої влади.

На завершення, варто розглянути питання термінології. Уперше про спецфонд, як окремий відділ бібліотек, що зберігає заборонену літературу, почали говорити й писати в період «перебудови», однак перші його термінологічні визначення з'явилися лише у 90-х роках після розпаду СРСР (Stolyarov, 1991, p. 35; Vysotskaya, 1995, p. 65; Makhotina, 2007). Потрібно відзначити відмінність у вживанні терміна «спецфонд» в історичній та суто бібліотечній літературі. Історики використовують його російський варіант – «спецхран», а бібліотекарі – «спецфонд» або «фонд спеціального

зберігання». Також, деякі дослідники окремо виділяють терміни «спецсхов» – як назву окремого приміщення (місця) бібліотеки, де зберігався спецфонд (Fedotova, 2017, p. 29). Згідно з вищевказаною інформацією, пропонується авторське визначення спецфонду. Спецфонд (фонд спеціального зберігання, закритий фонд, російською – спецхран, отдел специального хранения) – в СРСР спеціальний відділ бібліотеки, призначений для зберігання частини книжкового фонду, що була заборонена для вільного доступу читачів офіційними розпорядженнями органів цензури з ідеологічних та політичних міркувань. У ньому зберігались видання, зміст яких вважався «антирадянським»: видана в СРСР література, яка потрапила до проскрипційних списків Головліту; книги з «політичними дефектами», що містили заборонену, хибну, ідеологічно невитриману та шкідливу інформацію; еміграційні та діаспорні видання; зарубіжні видання, що містили «небажану» інформацію. Спецфонди перебували під безпосереднім контролем органів цензури та державної безпеки. Доступ до них був лише на основі спеціального оформленого дозволу – виключно з науковою метою (Fedotova, 2000, p. 26; Blyum, 2007, p. 982; Borysenko, 2018, p. 49).

Насамкінець варто зауважити, що спецфонди створювались також при музеях та архівах, функціонування яких мало свої унікальні особливості (Zhukov, 2001, p. 91–95; Zvorskyi, 2009, p. 9–13; Yaroshenko, 2010, p. 36–37; Lytvynets, 2016, p. 5).

Висновки. Отже, спецфонд – це унікальне історичне явище, яке виникло в умовах радянської тоталітарної системи державного управління й було проявом цензурної політики у межах бібліотечної (архівної та музейної) галузі. Спецфонди утворювались, як таємні відділи бібліотек, де «зберігалась» література, що була заборонена для вільного поширення в СРСР (Українській РСР – як його складової) з ідеологічних та політичних мотивів. Сюди потрапляли: видання противників більшовицького режиму; література, яка суперечила комуністичному будівництву; праці сталінських «ворогів народу»; видання з «політичними дефектами»; офіційно заборонені органами цензури видання; емігрантські та іноземні видання, зміст яких суперечив офіційним установам радянської влади.

Спецфонд був закритою частиною загального фонду бібліотеки, куди спочатку вилучались книги після «бібліотечних чисток» 20–30-х рр. ХХ ст., а згодом (після утворення органів цензури) за проскрипційними списками Головліту. Зважаючи на унікальність спецфондівської літератури, відділи спецфондів мали унікальний статус у бібліотеці: їх фонд зберігався в закритих приміщеннях; особовий склад працівників формувався з представників Комуністичної партії та радянських «функціонерів»; відділ співпрацював із органами державної безпеки; доступ до видань спецфонду був обмежений – переважно для науковців за спеціальним клопотанням.

Періодизація функціонування спецфондів в Україні складає сім періодів, що відповідають внутрішньополітичним змінам Радянського Союзу: 20-ті рр. ХХ ст. (встановлення радянської влади в Україні та НЕП) – «початковий»: виникнення перших спецфондів у РСФРР та їх поширення в Україні (УСРР); 30-ті – початок 40-х рр. ХХ ст. (період сталінських репресій) – період розширення мережі спецфондів у бібліотеках та створення умов їх функціонування; 1941–1944 рр. – період нацистської окупації; друга половина 40 – початок 50-х рр. ХХ ст. (сталінські повоєнні репресії) – «повоєнний», фактично є продовженням другого; друга половина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст. (період «хрущовської відлиги») – період «поміркованого» функціонування, характерною рисою якого стало повернення зі спецфондів літератури реабілітованих осіб; друга половина 60 – середина 80-х рр. ХХ ст. (період «застою») – «класичний» період функціонування спецфондів; 1987–1990 рр. (період «перебудови») – «завершальний» період діяльності спецфондів відповідно до внутрішньополітичних змін у СРСР та політики «гласності».

Бібліографія

- Баран, В.** (1996). Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 446 с.
- Білокін, С.** (2009). Боротьба проти історії. Спецфонди. *Українська культура*, 1, С. 34–35.
- Білокін, С.** (2017). Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Київ: «Пенмен», 765 с.
- Білокін, С.** (1990). На полицях спецфондів у різні роки. *Слово і час*, 1, С. 69–76.
- Блюм, А. В.** (2000). Советская цензура в эпоху тотального террора 1929–1953 гг. Санкт-Петербург: Академический проект, 320 с.
- Блюм, А. В.** (2007). Спецхран. Ред. Ю. А. Гриханов, *Библиотечная энциклопедия* (с. 982). Москва: Издательство «Пашков дом»
- Борисенко, Н.** (2018). Дозоване читання: історія спецфонду Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*, 2, С. 48–54.
- Боряк, Т.** (2009). Історія колишнього спецфонду Державної наукової архівної бібліотеки як депозитарію бібліотечних колекцій «Празького архіву». *Бібліотечний вісник*. 2009, 2, С. 14–19.
- Бур'ян, Л. М.** (2004). Бібліотека і репресії у 1930-х років. *Скарбниця культури: збірник статей до 175-річчя Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького*. Одеса: Студія «Негоціант», 3, С. 102–116.
- Высоцкая, З. Г., Врубель, В. А., Маслов, А. Б. & Розеншильд, Л. К.** (Сост.) (1995). Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям. Москва, 268 с.
- Гапченко, П. & Зворський, С.** (2006). Літопис національної парламентської бібліотеки України 1944–1966. (в 4 ч., Ч. 3). Київ, 147 с.
- Горяева, Т. М.** (Сост.) (1997). История советской политической цензуры: документы и материалы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 672 с.
- Даниленко, В. М., Касьянов, Г. В., & Кульчицький, С. В.** (1991). Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: «Либідь», 340 с.
- Джимбинов, С.** (1990). Эпитафия спецхрану? *Новый мир*, 5, С. 243–252.
- Дояр, Л.** (2018). Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.): заборонені книгодруки з історичної галузі. *Вісник Книжкової палати*, 7, С. 49–52.
- Дубровіна, Л. А. & Онищенко, О. С.** (2009). Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. Київ, 530 с.
- Дубровіна, Л. А. & Онищенко, О. С.** (1998). Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1918–1941. Київ: НБУВ, 334 с.
- Емельянов, Б. В.** (2015). Философия специального хранения: факты и комментарии. *Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры*, 3 (141), С. 188–195.
- Єрофєєва, Г. М. & Багрянцева, Л. М.** (Уклад.) (2007). Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. Події, факти (1944–1979): довідник. (в 4 ч., Ч. 2.). Харків: ХДНБ, 85 с.
- Жуков, А. В.** (2011). Проблема «спецфондів» та переміщених культурних цінностей. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. Київ: Міленіум, 26, 89–95.
- Зворський, С.** (Упоряд.) (2009). Реєстр розсекречених архівних фондів України: міжархівний довідник (в 3 т. Т. 1., кн. 1.). Київ, 244 с.
- Зеленов, М. В.** (2000). Спецхран и историческая наука в Советской России в 1920–1930-е гг. *Отечественная история*, 2, С.129–141.
- Каракоз, О. О.** (2017). Цензура в публічних бібліотеках України 1917–1939 рр. Київ: Ліра-К, 200 с.
- Каросва, Т. Р.** (2017). Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва у радянській репресивній системі 1920–30-х років. *Бібліотека в умовах сучасності і конструювання майбутнього: матеріали науково-практичної конференції до 110-ї річниці заснування ВОУНБ ім. К. А. Тимірязєва 12 вересня 2017 м. Вінниця*. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/biblioteka-v-umovax-suchasnosti-i-konstruyuvannya-majbutnogo> (дата звернення: 10.09.2019).

- Кусий, Л.** (2015). Історія відділу спецфондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР. Львів: ЛННБ України ім. В. Стефаника, 197 с.
- Литвинець, Ю.** (автор-упорядник) (2016). Спецфонд 1937–1939 років. З колекції НХМУ: каталог. Київ: Фенікс, 408 с.
- Лютова, К. В.** (1999). Спецхран Библиотеки Академии наук: из истории секретных фондов. Санкт-Петербург, 224 с. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/vv/books/lutova/content.htm> (дата звернення: 10.09.2019).
- Махотина, Н. В.** (2008). Библиотечные спецхраны в контексте истории *Сборник материалов научной сессии молодых ученых информационно-библиотечной сети СО РАН.* (сс. 29–34). Новосибирск: ГПНТБ СО РАН.
- Махотина, Н. В.** (2014). Спецхраны в советских библиотеках. *Актуальные проблемы развития науки и образования: сб. науч. тр. по материалам междунар. науч.-практ. конф.*, 5 мая 2014 г. (ч. 4., сс. 21–22). Москва: «АР-Консалт».
- Махотина, Н. В.** (2009). Цензура и библиотечные спецхраны в СССР. *Восьмые Макушинские чтения: материалы науч. конф.* 13–15 мая 2009, г. Красноярск (сс. 261–263). Новосибирск: ГПНТБ СО РАН.
- Махотина, Н. В. & Федотова, О. П.** (2007). Фонд литературы ограниченного распространения ГПНТБ СО РАН: предпосылки к исследованию. *Библиотечные фонды: проблемы и решения*, 11. URL: <http://www.rba.ru/content/activities/section/12/mag/mag11/13.pdf> (дата звернення: 10.09.2019).
- Мишанич, О.** (1994). Українська література під заборонаю: 1937–1990. *Літературна Україна*, 18 серпня, С. 2.
- Онищенко, О. С.** (2004). Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідки. Ред. кол. О. С. Онищенко, *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): дослідження. анотований покажчик. публікації документів.* Київ: НБУ ім. В. І. Вернадського. С. 13–35.
- Очеретянко, В. І.** (2000). *Загратована думка.* Київ: Рідний край, 150 с.
- Сипко, Є.** (2002). Про махновський рух за матеріалами спецфонду Книжкової палати України. *Вісник Книжкової палати*, 7, С. 44–45.
- Столяров, Ю. Н.** (1991). Библиотечный фонд. Москва: Издательство «Книжная палата», 270 с.
- Стоян, Т. А.** (2010). Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930-ті рр. Київ: Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України, 480 с.
- Устіннікова, О.** (2002). Відображення філософських видань на сторінках бібліографічних покажчиків 1918–1921 років (за матеріалами спецфонду Книжкової палати України). *Вісник Книжкової палати*, 9, 33–34.
- Федотова, О.** (2000). Аналіз документального масиву видань спецфонду Книжкової палати України періоду 1917–1921 рр. *Вісник Книжкової палати*, 7, 26–29.
- Федотова, О.** (2002). Відділ спецфондів у структурі Книжкової палати України (1944–1956 рр.). *Вісник Книжкової палати*, 4, 28–29.
- Федотова, О. О.** (2009). Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ: Парламентське видавництво, 352 с.
- Федотова, О.** (1999). Спецфонд Книжкової палати України: передумови створення, шляхи еволюції та характеристика з позицій сьогодення. *Вісники Книжкової палати*, 11, 28–32.
- Федотова, О.** (2004). Спецфонди друкованих видань як форма обмеження інтелектуальної свободи суспільства: до історії створення у 20-х рр. ХХ ст. *Людина і політика*, 3, 83–92.
- Федотова, О.** (2017). Становлення ідеологічного контролю над творами друку в УСРР у 1919–1924 рр. *Бібліотечний вісник*, 1, 27–31.
- Шаповал, Ю.** (2001). Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: «Генеза», 560 с.
- Шарапова, Е. В.** (2018). Отделы специального хранения: от создания до ликвидации. *Наука среди нас*, 1(5), С. 25–29.
- Шикман, А. П.** (1988). Совершенно несекретно. *Советская библиография*, 6, С. 3–12.

Шилок, О. (2013). Цензурування бібліотечних фондів у західноукраїнських областях (1939–1991 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*, 676–677, С. 143–147.

Ярошенко, Т. (2010). Більше не таємно: розсекречені документи з фондів архіву СБУ – у вільному доступі через бібліотеку Могилянки. *Вісник Книжкової палати*, 7, 35–37.

References

Baran, V. (1996). *Ukraine 1950–1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy*. [Ukraine 1950s–1960s: the evolution of the totalitarian system] Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 446 p. [in Ukrainian].

Bilokin, S. (1990). Na polytsiakh spetsfondiv u rizni roky [On the shelves of special funds in different years]. *Slovo i chas*. 1, 69–76. [in Ukrainian].

Bilokin, S. (2009). Borotba proty istorii. Spetsfondy [Fighting history. Special funds]. *Ukrainska kultura*. 1, 34–35. [in Ukrainian].

Bilokin, S. (2017). Masovi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr. [Mass terror as a means of government in the USSR. 1917–1941]. Kyiv: «Penmen», 765 p. [in Ukrainian].

Blyum, A. V. (2000). Sovetskaya tsenzura v epokhu totalnogo terrora 1929–1953 gg. [Soviet censorship in the era of total terror 1929–1953]. Sankt-Peterburg: Akademicheskiiy proekt, 320 p. [in Russian].

Blyum, A. V. (2007). Spetskhran [Special storage]. In Yu. A. Grikhanov (Ed.), *Bibliotechnaya entsiklopediya* (p. 982). Moskva: Izdatelstvo «Pashkov dom». [in Russian].

Boriak, T. (2009). Istorii kolyshnoho spetsfondu Derzhavnoi naukovoï arkhivnoi biblioteki yak depozytarii biblioteknykh kolektsii «Prazkoho arkhivu» [The State Archive Library former special fund's history as the depository of «Prague Archive» library collections]. *Biblioteknyi visnyk*. 2009, 2, 14–19. [in Ukrainian].

Borysenko, N. (2018). Dozovane chytannia: istoriia spetsfondu Kharkivskoi derzhavnoi naukovoï biblioteki im. V. H. Korolenka [Dosage Reading: History of the Special Fund of Kharkiv State Scientific Library V. G. Korolenko]. *Biblioteknyi forum: istoriia, teoriia i praktyka*, 2, 48–54. [in Ukrainian].

Bur'ian, L. M. (2004). Biblioteka i represii u 1930-kh rokiv [Library and repression in the 1930s]. *Skarbnytsia kultury: zbirnyk statei do 175-richchia Odeskoi derzhavnoi naukovoï biblioteki im. M. Horkoho*. Odesa: Studiiia «Nehotsiant», 3, 102–116. [in Ukrainian].

Danylenko, V. M., Kasianov, H. V. & Kulchytskyi, S. V. (1991). Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 20–30-th year]. Kyiv: «Lybid», 340 p. [in Ukrainian].

Doiar, L. (2018). Spetsfond Knyzhkovoï palaty Ukrainy (1917–1921 rr.): zaboroneni knyhodruky z istorichnoi haluzi [Special Fund of the Book Chamber of Ukraine (1917–1921): banned books from the historical field]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 7, 49–52. [in Ukrainian].

Dubrovina, L. A. & Onyshchenko, O. S. (1998). Istoriiia Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho 1918–1941 [History of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky 1918–1941]. Kyiv: NBUV, 334 p. [in Ukrainian].

Dubrovina, L. A. & Onyshchenko, O. S. (2009). Bibliotekna sprava v Ukraini v XX stolitti [Library business in Ukraine in the twentieth century]. Kyiv, 530 p. [in Ukrainian].

Dzhimbinov, S. (1990). Epitafiya spetskhranu? [Epitaph of the Special storage?]. *Novyy mir*, 5, 243–252. [in Russian].

Fedotova, O. (1999). Spetsfond Knyzhkovoï palaty Ukrainy: peredumovy stvorennia, shliakhy evoliutsii ta kharakterystyka z pozytsii sohodennia [Book Foundation of Ukraine: prerequisites for creation, ways of evolution and characteristics from the standpoint of today]. *Visnyky Knyzhkovoï palaty*, 11, 28–32. [in Ukrainian].

Fedotova, O. (2000). Analiz dokumentalnoho masyvu vydan spetsfondu Knyzhkovoï palaty Ukrainy periodu 1917–1921 rr. [Analysis of the documentary array of editions of the special fund of the Book Chamber of Ukraine in the period 1917–1921]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 7, 26–29. [in Ukrainian].

Fedotova, O. (2002). Viddil spetsfondiv u strukturi Knyzhkovoï palaty Ukrainy (1944–1956 rr.) [Division of special funds in the structure of the Book Chamber of Ukraine (1944–1956)]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 4, 28–29. [in Ukrainian].

Fedotova, O. (2004). Spetsfondy drukovanykh vydan yak forma obmezhenia intelektualnoi svobody suspilstva: do istorii stvorennia u 20-kh rr. XX st. [Printed media special funds as a form of restriction on the intellectual freedom of society: to the history of creation in the 1920s.]. *Liudyna i polityka*, 3, 83–92. [in Ukrainian].

Fedotova, O. (2017). Stanovlennia ideolohichnoho kontroliu nad tvoramy druku v USRR u 1919–1924 rr. [Formation of ideological control over print works in the Ukrainian SSR in 1919–1924]. *Bibliotechnyi visnyk*, 1, 27–31. [in Ukrainian].

Fedotova, O. O. (2009). Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR–URSRR (1917–1990 rr.) [Political censorship of printed publications in the USSR–USSR (1917–1990)]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 352 p. [in Ukrainian].

Goryaeva, T. M. (Comps.) (1997). *Istoriya sovetskoy politicheskoy tsenzury: dokumenty i materialy* [History of Soviet Political Censorship: documents and materials]. Moskva: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 672 p. [in Russian].

Hapchenko, P. & Zvorskyi, S. (2006). Litopys natsionalnoi parlamentskoi biblioteki Ukrainy 1944–1966 [Annals of the National Parliamentary Library of Ukraine 1944–1966]. (Vol. 4, Num. 3). Kyiv, 147 p. [in Ukrainian].

Karakoz, O. O. (2017). Tsenzura v publichnykh bibliotekakh Ukrainy 1917–1939 rr. [Censorship in the public library of Ukraine 1917–1939]. Kyiv: Lira-K, 200 s. [in Ukrainian].

Karioieva, T. R. (2017). Vinnytska OUNB im. K. A. Timiriazieva u radianskii represyvni systemi 1920–30-kh rokiv [Vinnitsa OUNB them. K. A. Timiryazev in the Soviet repressive system of the 1920s and 1930s]. *Biblioteka v umovakh suchasnosti i konstruiuvannia maibutnoho: materialy naukovy-praktychnoi konferentsii do 110-i richnytsi zasnuvannia VOUNB im. K. A. Timiriazieva 12 veresnia 2017 m. Vinnytsia*. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/biblioteka-v-umovax-suchasnosti-i-konstruyuvannya-majbutnogo> [in Ukrainian].

Kusyi, L. (2015). Istoriia viddilu spetsfondiv Lvivskoi naukovoii biblioteki im. V. Stefanyka AN URSR [History of Special Funds Division of Lviv Scientific Library V. Stefanyk, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. Lviv: LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka, 197 p. [in Ukrainian].

Lytvynets, Yu. (Comps.) (2016). Spetsfond 1937–1939 rokiv. Z koleksii NKHMU [Special Fund 1937–1939. From the NHMU collection]: katalog. Kyiv: Feniks, 408 p. [in Ukrainian].

Lyutova, K. V. (1999). Spetskhran Biblioteki Akademii nauk: iz istorii sekretnykh fondov [Special storage Library of the Academy of Sciences: from the history of secret funds]. Sankt-Peterburg, 224 s. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/BOOKS/LUTOVA/CONTENT.HTM> [in Russian].

Makhotina, N. V. & Fedotova, O. P. (2007). Fond literatury ogranichenogo rasprostraneniya GPNTB SO RAN: predposylki k issledovaniyu [The Collection of Literature of the Restricted Distribution as an Inalienable Component of the Depository Stock of the State Public Scientific-Technological Library of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences]. *Bibliotechnye fondy: problemy i resheniya*, 11. URL: <http://www.rba.ru/content/activities/section/12/mag/mag11/13.pdf> [in Russian].

Makhotina, N. V. (2008). Bibliotechnye spetskhrany v kontekste istorii [Library special storage in the context of history]. *Sbornik materialov nauchnoy sessii molodykh uchenykh informatsionno-bibliotечноy seti SO RAN*. (pp. 29–34). Novosibirsk: GPNTB SO RAN. [in Russian].

Makhotina, N. V. (2009). Tsenzura i bibliotechnye spetskhrany v SSSR [Censorship and special storage libraries in the USSR]. *Vosmoe Makushinskoe chteniya: materialy nauch. konf. 13–15 maya 2009 g., g. Krasnoyarsk*. (pp. 261–263). Novosibirsk: GPNTB SO RAN. [in Russian].

Makhotina, N. V. (2014). Spetskhrany v sovetskikh bibliotekakh [Special storage in Soviet libraries]. *Aktualnye problemy razvitiya nauki i obrazovaniya: sb. nauch. tr. po materialam mezhdunar. nauch.-prakt. konf., 5 maya 2014 g.* (Vol. 4., pp. 21–22). Moskva: «AR-Konsalt». [in Russian].

Myshanych, O. (1994). Ukrainska literatura pid zaboronoiu: 1937–1990 [Ukrainian Literature Prohibited: 1937–1990]. *Literaturna Ukraina*, 18 serpnia, 2. [in Ukrainian].

Ocheretianko, V. I. (2000). Zahratovana dumka [Behind the bars thought]. Kyiv: Ridnyi kraj, 150 p. [in Ukrainian].

Onyshchenko, O. S. (2004). Bibliotechnyi fond Ukrainy v konteksti Druhoi svitovoi viiny ta yii naslidky [Library Fund of Ukraine in the context of World War II and its consequences]. In O. S. Onyshchenko (Ed.), *Biblioteki Kyieva v period natsyystskoi okupatsii (1941–1943): doslidzhennia*.

anotovanyi pokazhchyyk. publikatsii dokumentiv (pp. 13–35). Kyiv: NBU im. V. I. Vernadskoho. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2001). Ukraina XX stolittia: osoby ta podii v konteksti vazhkoi istorii [Ukraine Twentieth Century: Persons and Events in the Context of a Difficult History]. Kyiv: «Henezha», 560 p. [in Ukrainian].

Sharapova, Ye. V. (2018). Otdely spetsialnogo khraneniya: ot sozdaniya do likvidatsii [Departments of special storage: from creation to liquidation]. *Nauka sredi nas*, 1(5), 25–29. [in Russian].

Shikman, A. P. (1988). Sovershenno nesekretno [Absolutely not secret]. *Sovetskaya bibliografiya*, 6, 3–12. [in Russian].

Shyliuk, O. (2013). Tsenzurovannia biblioteknykh fondiv u zakhidnoukrainskykh oblastiakh (1939–1991 rr.) [Censorship of Library Funds in Western Ukrainian Regions (1939–1991)]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, 676–677, 143–147. [in Ukrainian].

Stoian, T. A. (2010). Systema politychnoi tsenzury v URSR u 1920–1930-ti rr. [The system of political censorship in the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s]. Kyiv: Akademiia pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profesiinykh spilok Ukrainy, 480 p. [in Ukrainian].

Stolyarov, Yu. N. (1991). Bibliotekniy fond [Library Fund]. Moskva: Izdatelstvo «Knizhnaya palata», 270 p. [in Russian].

Sypko, Ye. (2002). Pro makhnovskiy ruh za materialamy spetsfondu Knyzhkovoï palaty Ukrainy [About the Makhno movement on the basis of the special fund of the Book Chamber of Ukraine]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 7, 44–45. [in Ukrainian].

Ustinnikova, O. (2002). Vidobrazhennia filosofskykh vydan na storinkakh bibliografichnykh pokazhchyykiv 1918–1921 rokiv (za materialamy spetsfondu Knyzhkovoï palaty Ukrainy) [Reflection of philosophical publications on the pages of bibliographic indexes of 1918–1921 (according to the materials of the special fund of the Book Chamber of Ukraine)]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 9, 33–34. [in Ukrainian].

Vysotskaya, Z. G., Vrubel, V. A., Maslov, A. B. & Rozenshild, L. K. (Comps.) (1995). Terminologicheskii slovar po biblioteknomu delu i smezhnym otraslyam [The terminology dictionary for library and related industries]. Moskva, 268 p. [in Russian].

Yaroshenko, T. (2010). Bilshe ne taïmno: rozsekrecheni dokumenty z fondiv arkhivu SBU – u vilnomu dostupi cherez biblioteku Mohylianky [It is no longer secret: declassified documents from the SBU archives are freely available through the Mohyla Library]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 7, 35–37. [in Ukrainian].

Yemelyanov, B. V. (2015). Filosofiya spetsialnogo khraneniya: fakty i kommentarii [Philosophy of special knowledge: facts and comments]. *Izvestiya Uralskogo federalnogo universiteta. Seriya 1: Problemy obrazovaniya, nauki i kultury*, 3 (141), 188–195. [in Russian].

Yerofieieva, H. M. & Bahriantseva, L. M. (Comps.) (2007). Kharkivska derzhavna naukova biblioteka im. V. H. Korolenka. Podii, fakty (1944–1979) [Kharkiv State Scientific Library. VG Korolenko. Events, Facts (1944–1979)]: dovidnyk. (Vol. 4., Num. 2.). Kharkiv: KhDNB, 85 p. [in Ukrainian].

Zelenov, M. V. (2000). Spetskhran i istoricheskaya nauka v Sovetskoy Rossii v 1920–1930-e gg [Special storage and historical science in Soviet Russia in the 1920–1930s.]. *Otechestvennaya istoriya*, 2, 129–141. [in Russian].

Zhukov, A. V. (2011). Problema «spetsfondiv» ta peremishchenykh kulturnykh tsinnosti [The problem of special funds and displaced cultural values]. *Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury*. Kyiv: Milenium, 26, 89–95. [in Ukrainian].

Zvorskyi, S. (Comps.) (2009). Reiestr rozsekrechenykh arkhivnykh fondiv Ukrainy: mizharkhivnyi dovidnyk [Register of declassified archival funds of Ukraine: inter-archival directory] (Vol. 1., Num. 1.). Kyiv, 244 p. [in Ukrainian].